

No.: 562/81 pac.

datum: 20 oktober 19

Betreft: "Vredesreis" in de D.D.R.

F

ACD 1572951

datum 27 OKT. 1981

F

CO

b. / d. —

kwam in het bezit van een verslag van een "vredesreis in de D.D.R.", georganiseerd door o.m. leden van enkele I.K.V.-groepen. Deze reis, die duurde van 31 mei tot 8 juni 1980, werd gemaakt op initiatief van het Hendrik Kraemerkuis in Berlijn. Twaalf personen, elf uit I.K.V.-groepen en één van de WOEP, namen aan de reis deel, te weten:

Het thema van de reis was: "christelijke vredesarbeid in verschillende maatschappijvormen". Bij hun bezoek heeft de groep de navolgende plaatsen aangedaan: Berlijn; Lübenau; Leuthen; Königswartha; Bautzen; Weimar en Jena.



De adressen van personen cq instellingen met wie zij in kontakt gekomen zijn, zijn:

in de B.R.D.:

- Hendrik Kraemerhuis, Limonenstrasse 26 te Berlin,

in de D.D.R.:

-C.F.K. Planckstrasse 20 te Berlin,

- C.D.U., Otto-Nuschke-strasse 59/60 te Berlin,

Het reisverslag wordt u hierbij toegezonden.

-o-o-o-o-o-o-

Gezien:

Bijlagen: één

f.2.-

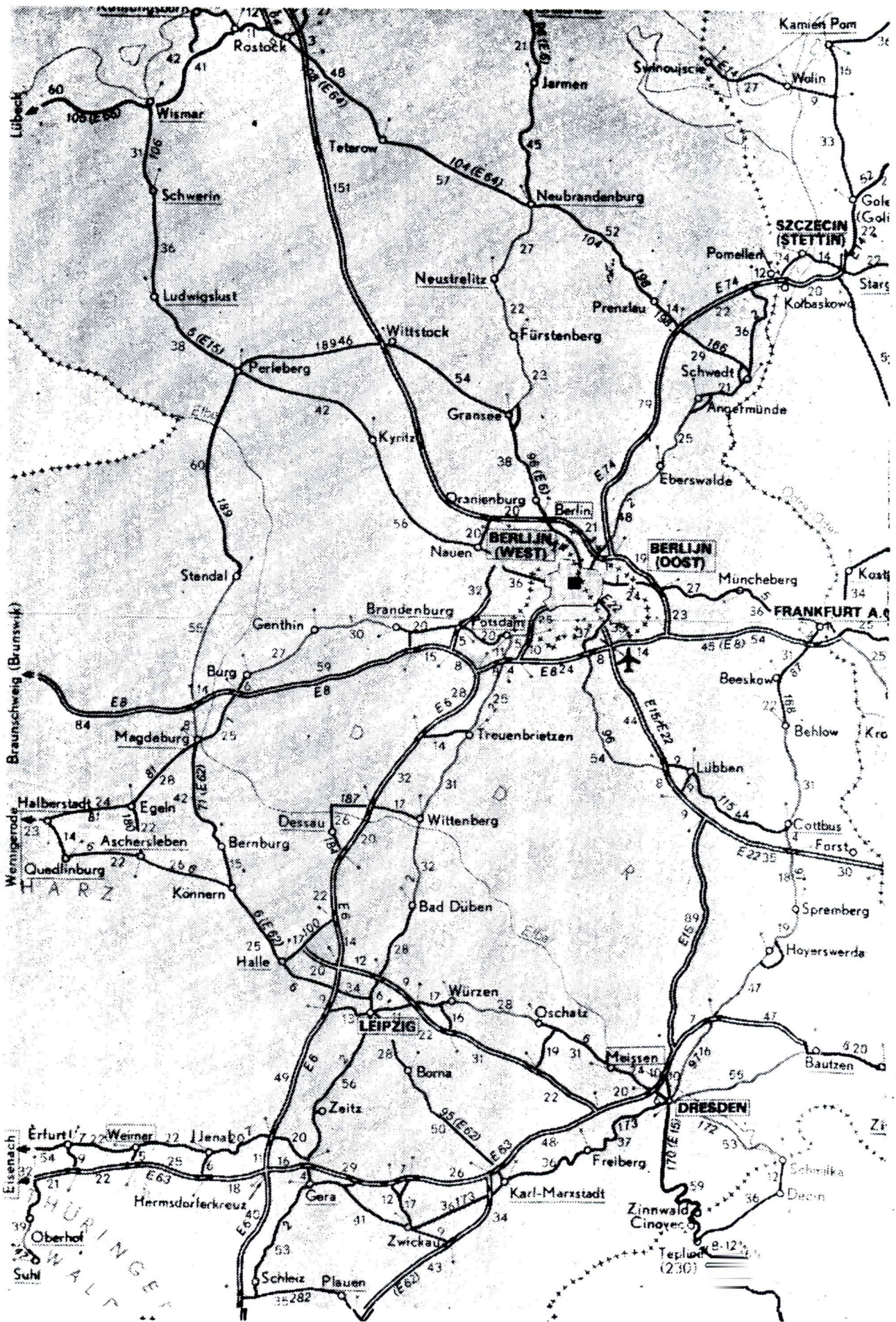
1572951

„vredesreis“



in de DDR





Wemigeroth  
Halberstadt  
Egeln  
Aschersleben  
Quedlinburg  
Konnern  
HARZ

Eisenach  
Erturt  
Weimar  
Hennstedt  
Hermesdorf  
Oberhof  
Suhr  
THURINGEN  
WALDEN

SZCZECIN  
(STETTIN)

BERLIN  
(WEST)

BERLIN  
(OOST)

FRANKFURT A. O.

LEIPZIG

DRESDEN



## Inleiding

Van 31 mei tot 3 juni waren wij, 11 mensen uit verschillende I.K.V.-groepen en Lisette Dekker van de W.O.E.P. in de D.D.R. te gast bij leden van de C.F.K. De reis was op initiatief van het Hendrik Kraemerhuis in Berlijn georganiseerd. We hadden elkaar op enkele vergaderingen op het W.O.E.P.-kantoor leren kennen en ons ter rege op de reis voorbereid. Zo was er al heel wat informatie verwerkt, waren er "lezingen" gemaakt en was er een stukje straattoneel in het Duits vertaald.

Op ons uitdrukkelijk verzoek sliepen we tijdens de reis bij partikulieren. We waren 3 dagen in Berlijn, 1 dag in Lützenau en Leuthen (bij Cottbus) 2 dagen in Königswartha en Bautzen en 2 dagen in Weimar (Buchenwald) en Jena.

Het thema van de reis was: CHRISTELYKE VREDESARBEID IN VERSCHILLENDE MAATSCHAPPYVORMEN. Al bij de voorbereiding besloten we een verslag te schrijven, waaraan ook zoveel mogelijk niet-deelnemers iets zouden hebben. U vindt hier daarom niet alleen een chronologisch verslag (door verschillende leden geschreven) maar tevens adressen, waar u voor meer informatie terecht kunt. (zie box 24)

1 mei:

Tussen half 6 en 6 uur werden we op het kantoor van de C.F.K. in Oost-Berlijn ontvangen door Carl Ordnung. Aanwezig waren e.a. ook nog pfarrrer Willibald Jacob, en Reinier Gosker en Michael Motter (beiden medewerkers van het Hendrik Kraemerhuis en van de Nederlandse Oecumenische Gemeente. Het programma werd even doorgesproken en na het avondeten in restaurant Sofia vertrokken we naar onze gastgezinnen.

1 juni:



### Een rode draad

(gesprek met Lotte Holzer)

Zondag, 1 juni 1980, 11.00-13.15 uur.

Lotte Holzer is een, niet religieuze, joodse kommuniste die een van de weinige overlevenden is van de Berlijnse verzetsgroep 'Herbert Baum'. Hoewel afkomstig uit de kleinburgerij, was ze al vroeg lid van een socialistische jeugdbeweging. Ze wilde arts worden maar moest door financiële beperkingen de opleiding eerder afbreken en werd verpleegster.

In dat beroep -in een joods ziekenhuis- hoorde en zag ze veel van de sociale misstanden en kwam tot de overtuiging dat een politieke omwenteling noodzakelijk was.

Deed mee in de beweging, propaganda, kolporteren, steun aan stakers enz. Dit werk kon na de overname van de macht door Hitler (1933) alleen nog illegaal voortgezet worden.

Ze vertelde haar verhaal: haar eerste man ging al gauw voor 2½ jaar de gevangenis in voor 't verborgen houden van een vakbondsfunctionaris. Hij kwam er gebroken uit. Daarna ging de intimidatie en diskriminatie door, ook om haar joods zijn. Dat hield hij niet vol: werd echtscheiding.

Zij werkte door in het joodse ziekenhuis. In 1938, na de Kristalnacht, veel patiënten na mislukte zelfmoord. Was eigenlijk afschuwelijk om die in 't leven terug te moeten helpen.

Daar ook Herbert Baum ontmoet en geleidelijk aan lid van de groep geworden. Kolportage en zo kon allang niet meer. Leuzen kalken was levensgevaarlijk. Vlugschriften werden met kunstige mechanieken op zo'n manier in mensenmenigten verspreid dat niemand er voor gepakt kon worden.

Deze groep had het dubbel moeilijk. Zowel om hun jood zijn als om hun rood zijn werden ze individueel gepest, beknot, scherp in de gaten gehouden en weldra fel vervolgd.





*Lotte Holzer tijdens  
ons gesprek met  
haar op 1 juni  
in haar woning  
in Oost-Berlijn*

Zo kregen we ook in het kort het verhaal van de grote anti-sovjet tentoonstelling in Berlijn in 1942: "Het Sovjet-Paradijs" in de Lustgarten. Als protest tegen deze anti-russische hetze, die Goebels nodig had voor de oorlog (sinds 1941), stichtte de groep brand. Het lukte maar ten dele. De groep werd -waarschijnlijk door verraad- na vier dagen vrijwel compleet opgerold.

Over de kampen en de gevangnissen geen details verteld. Een gevangenisprekikant Harald Pölchau hielp haar vluchten uit haar dodencel. Ze trok lange tijd op met franse dwangarbeiders.

Nu is ze met een zwak, half gekraakt, heel pijnlijk lichaam en een nog steeds vrije en sterke geest al jarenlang heel actief om aan schooljeugd en groepen arbeiders uit bedrijven te vertellen over het fascisme en de strijd ertegen.

Zo vertelt ze het ook aan ons. Om te waarschuwen. Er worden in de Verenigde Staten en ook in de bondsrepubliek, door kleine groepen, steeds toch weer openlijke fascistische activiteiten ontplooid, spelletjes gespeeld, compleet met de uniformen, gebaren, liederen en de kenmerkende geestelijke vervuiling

Aan het begin van onze week in de DDR heeft deze kennismaking en dit verhaal van rood verzet ons indringend geattendeerd op een der belangrijke oorsprongen van deze staat. Er is niet alleen een sovjet-bezettingsleger dat na de "Zusammenbruch" een heel andere samenleving organiseerde en oplegde. Er was ook al deze rode draad waaraan in de dertiger jaren kleine aantallen Duitsers zelf al volhardend werkten.

Daarom is het heel belangrijk dat Frau Holzer haar verhaal steeds weer vertelt, zolang het nog kan.



(Een uitgebreid interview van Andreas Schmutz met Lotte Holzer kunt u lezen in nr. 43(juni 1979) van Oost Europa Verkenningen.)

(zie blz. 25)

's Middags was er een dienst van de Nederlandse Oecumenische Gemeente met als voorganger Willibald Jacob. 's Avonds had een deel van de groep een gesprek over dienstweigeren bij de familie Euhus, de rest ging naar dr. Walter Romberg.

### Met verschijnsel dienstweigeren

Naar aanleiding van het gesprek bij de familie Euhus en wat losse informatie hier en daar hebben we toch een aardig overzicht gekregen van de situatie van dienstweigeraars in de DDR.

In de DDR worden twee soorten dienstweigeraars onderscheiden:

- a. wapenweigeraars. Zij doen dienst zonder wapens. Aanvankelijk werden deze jongens wel binnen de normale kazernes geplaatst, maar kregen bijzondere taken. De laatste tijd worden deze zgn. bouwsoldaten meer als groepen bij elkaar gezet met aparte taken los van de programma's in de kazernes.
- b. totaalweigeraars. Traditioneel behoren hiertoe de Jehovagetuigen, maar ook anderen weigeren elke vorm van dienstplicht. Deze totaalweiger aars zitten hun dienstitijd uit in de gevangenis.

Wapenweigeraars hoeven niet langer dienst te doen dan militairen.

Welke mensen weigeren dienst?

- de meesten weigeren dienst op godsdienstige motieven, vanwege het gebod 'gij zult niet doden'. Bij het onderzoek naar de steekhoudendheid van de argumenten wordt niet veel ingegaan op dit argument. Christenen als dienstweigeraars worden vlog geaksepteerd, ook al omdat de staat geen moeilijkheden met de kerk wil. (de vrees dat de kerk op zal spelen als er een christen niet als weigeraar erkend wordt is niet geheel ongegrond)

- een aantal weigeren ook omdat ze dan een gemakkelijker dienstitijd hebben. Geen oefeningen, geen nachtelijke uitstapjes met volle bepakking, je wordt niet regelmatig overgeplaatst.

- een aantal weigeren uit politieke overwegingen, tegen de staat, tegen het socialisme. Hun argumenten verstoppen ze dan wel achter het vijfde gebod.

Jongens die de dienst met de wapens weigeren kunnen meestal daarna niet naar de universiteit of de hogeschool. Daarvoor hebben we twee soorten motieven gehoord:

- zij die het vaderland niet willen verdedigen hebben ook niet het recht op kosten van de gemeenschap een opleiding te volgen. Niet de lasten dan ook niet de lusten van onze maatschappij redeneert men.

- op de hogescholen en universiteiten wordt tijdens de opleiding tijd besteed aan verdere militaire opleiding. De dienstweigeraars kunnen hieraan dan niet deelnemen en kunnen aldus niet de gehele opleiding volgen. Wie niet alles volgt wordt niet toegelaten.

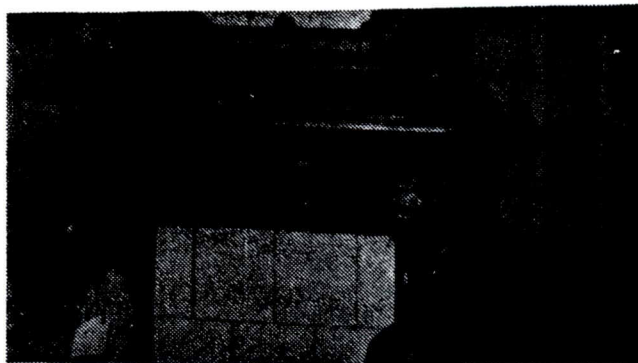
De laatste tijd komen er ook wapenwägeraars, die niet in het legerapparaat willen zijn omdat het leger sterk hierarchies en militaristies is. Het bevel is bevel geldt daar nu nog. Een VVDM kennen ze er niet.

De jeugdorganisatie FDJ behartigt weliswaar ook de belangen van de diensplichtigen maar dit ligt meer op materieel gebied als huisvesting

Overigens is de DDR het enige oosteuropese land dat een vorm van dienstweigeren kent.



*Ad en dr.  
Romberg tijdens  
ons gesprek.*



#### Gesprek met dr. Walter Romberg

De wiskundige dr. Romberg is lid van de Akademie der Wissenschaften en van de Arbeitsgruppe Abrüstung van de C.F.K.

Met zijn achten worden we om 8 uur zondagsavond door Romberg en zijn echtgenote met veel thee ontvangen.

Hij begint op ons verzoek met een uitvoerige uiteenzetting van zijn visie op de bewapeningswedloop. Allereerst over het Nato besluit tot modernisering van kernwapens in Europa. Dit brengt om allerlei redenen het strategisch evenwicht in Europa in gevaar. Het strategisch evenwicht Sowjet-Unie/ Verenigde Staten moet daarvan naar de inzichten van het Warschau pact toch in zekere zin los worden gezien omdat we voor Europa te maken hebben met middelbare afstand raketten. De nieuwe Pershing II hebben een grote trefzekerheid en laten slechts een zeer korte waarschuwingstijd toe, terwijl de laagvliegende kruisraketten zeer moeilijk te ontdekken zijn. Omdat deze wapens behalve afschrikkings- ook nog oorlogswaarde bezitten betekent deze modernisering een nieuwe verlaging van de drempel bij eventueel gebruik er van. Daarnaast bezitten Frankrijk en Engeland reeds middelbare afstand raketten en bevinden zich Amerikaanse onderzeeboten met atoombewapening in Europese wateren. De SS 20 wapens zijn in feite een antwoord op wat nu in Europa aanwezig is. Door dit alles wordt de afschrikkingsstrategie voor een belangrijk deel vanuit de Verenigde Staten naar Europa overgeplaatst met de bedoeling de gevolgen van een conflict te localiseren.

Brezjnev's onderhandelingsvoorstel van 6 oktober in Berlijn was geen propaganda, maar was bedoeld als openingszet om te komen tot beperking van de middelbare afstandswapenen.

(Zie ook het interview met Romberg in "Oost Europa Verkenningen", No. 47, 1980; Nachtegaalstr. 77bis, Utrecht, tel. 030-314381) *(zie blz. ...)*

Gevraagd naar zijn reacties op de atoompacifistische acties in Nederland bracht hij nog de volgende gedachten naar voren:

Ik zie het grote belang van staten, die zich niet aan één van beide blokken gebonden achten. Echter voor de D.D.R. is dat niet denkbaar evenmin als een houding van "sociale verdediging".

Kerken zouden in wezen vóór atoompacifisme moeten kiezen. Een theologie met betrekking tot atoombewapening is er (nog) niet.

We moeten goed bedenken dat met het bezitten van kernwapens politiek bedreven wordt, of we het nu leuk vinden of niet: afschrikkings, invloedsfeer, pressie enz. Aan de politieke aspecten kunnen we ons niet onttrekken.

De hoofdreden waarom volgens de marxistische zienswijze het kapitalisme verwerpelijk is, is gelegen in het feit dat de derde wereld, door het "militair-industriële complex" geëxploiteerd wordt. Anderzijds is het duidelijk dat het Westen het gevoel heeft dat het marxisme alle grondslagen van zijn samenleving wegveegt. Ik geloof echter niet dat in het Westen een gewelddadige revolutie mogelijk is.



Tegen half elf bedanken we Romberg. We hebben eens door een andere bril naar het bewapeningsvraagstuk kunnen kijken.

2 juni:

"Christenen en marxisten in de strijd voor vrede en ontwapening"

Discussie met als inleider dr. Frank Rupprecht.  
(10.00 uur - 16.00 uur)

Dr. Frank Rupprecht, marxistisch filosoof, vindt dat we moeten zoeken naar het gemeenschappelijke van marxisten en christenen in de strijd voor de vrede. Het is een wederzijds geven en nemen. In de samenwerking is er geen sprake van identiteitsverlies. Een huidige oorlog zal de beschaving (zowel de christelijke als de marxistische) vernietigen. We spreken echter verschillende talen. We kunnen wel blijven discussiëren over de rol van de religie in het socialisme, maar belangrijker is de gemeenschap. We moeten niet over de toekomst praten. De christenen moeten zelf maar hun toekomst bepalen. Die vraag is niet actueel. Marxisten accepteren het niet, als die vraag eerder wordt gesteld dan de vreedzame coëxistentie.

Tot 1975 (Helsinki) zien we groeiende concessies. Ontspanning is een methode om vrede te bereiken: openheid met het doel van politieke ontspanning naar militaire ontspanning te komen. Nu staan we op een dood punt. Er is sprake van een inflatie van het zekerheidsbegrip. Het vredesbegrip is niet stabiel. Er spelen steeds nieuwe krachten een rol. Ook zaken als verkeer en industrie zijn vrede-vijandig. We moeten prioriteiten gaan stellen. Oorlog heeft natuurlijk ook psychische facetten, maar de politieke aspecten moeten we bekijken. De kreet: vrede is afwezigheid van oorlog, is niet toereikend. Dit zou betekenen: vrede kan koude oorlog zijn, maar deze kan gauw heet worden.

Vredebevorderend noemt Frank Rupprecht:

- de politiek van de socialistische landen
- de politiek van de niet-gebonden landen en
- de arbeid van internationale vredesgroepen.



*v. l. n. r.  
Reinier  
Gosker,  
Frank  
Rupprecht,  
Carl  
Ordnung  
en  
Hissette  
Dekker.*



Vreedzame coëxistentie is geen volledig verzekerde vrede, maar we moeten het nuchtere optimisme niet opgeven. De bewapening wordt steeds irrationeler, de mogelijkheid van een oorlog steeds rationeler. Het irrationele moeten we proberen te definiëren. We moeten onze ogen niet sluiten voor het evenwicht. Er is geen moreel evenwicht, want de vredeskrachten zijn sterker. Dit is geen zekerheid, maar uitgangspunt. Nieuwe voorsprong bereiken is niet meer mogelijk. Hoe kunnen we samenwerken om vertrouwenwekkende maatregelen te nemen? De neutronenbomactie had veel succes, doordat iedereen 't een barbaars wapen vindt, het de bewapening doet toenemen en het zelfs tegen eigen mensen te gebruiken is. De modernisering is echter een groter gevaar dan de neutronenbom. Er is een breuk in de vredesbeweging ontstaan. We moeten verder bouwen op Helsinki. Hoopgevend zijn de relaties tussen bv. de B.R.D. en de D.D.R. Optimisme is geen middel voor "Beruhigung", maar is reëel.

Op de vraag of er christelijke marxisten of marxistische christenen zijn antwoordt Rupprecht:

Marxisme is een wetenschap. Christenen kunnen het atheïstische aspect van deze wetenschap niet accepteren. Er is wel een gedeeltelijke overeenstemming, maar christendom en marxisme kunnen elkaar niet volledig dekken. Marxisme is als wetenschap veranderlijk. Lenin vond bv. dat oorlog onvermijdelijk was, maar tegenwoordig geloven we in vreedzame coëxistentie. Het militaire industriële complex moet bedwongen worden. De mens moet zich als mens kunnen voelen. We moeten ons eigen systeem verbeteren. Ordnung reageerde door erop te wijzen dat christenen en marxisten ideologisch in strijd zijn met elkaar. De opgave van de christen is de boodschap verbreiden, maar ook de opgave van de marxist is het veralgemenen van de sociale gerechtigheid. Een christen kan marxistische methodes gebruiken. De hoofdvraag is: wat doen we samen voor de vrede?

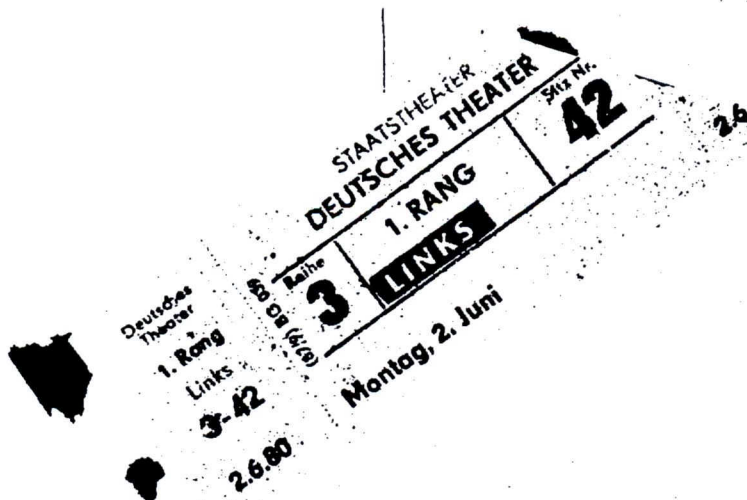
Nadat Rupprecht de inval in Afghanistan heeft verdedigd, wijst hij erop dat westerse groepen altijd kritiek verlangen. Volgens hem is er echter een duidelijk verschil tussen westerse en socialistische regeringen. Onze regering bedrijft vredespolitiek, vindt hij en daarin steunen we haar. Prof. Kaltenborn: dat zo'n inval, en bv. de Wehrerziehung (opvoeding tot weerbaarheid) er agressief uitzien, wil nog niet zeggen dat er ook sprake is van agressie. Een agent met een pistool kun je toch niet vergelijken met een dief met een pistool?

's Middags vertellen Marie-Eve, Jan en Jaap iets over resp. het I.K.V. en het moderniseringsbesluit, het I.K.V. en de kerken en het I.K.V. in Walcheren. De aanwezigen laten zich goed informeren over het werk van Pax Christi en I.K.V. Er wordt gezegd dat de C.F.K. duidelijk anders tegenover hunregering staat, dan wij, omdat de socialistische regeringen voor vredeskrachten kiezen en niet voor een militair industrieel complex. Men wijst op het voorstel van het Warschaupact om een ontwapeningsconferentie in Europa te houden. Het Oostblok deed al zo veel voorstellen, maar die worden in het westen nooit serieus genomen.

*1) zie blz. 8.*







Na deze vermoeiende dag en het avondeten ontspannen we ons bij het spel "Der Drache" van J. Schwarz waarin Cox Habbema de vrouwelijke hoofdrol speelde.

DER DRACHE *Märchenkomödie in III Akten*  
von *Jewgeni Schwarz*

3 juni:

De christelijke democratische unie

Om 9 uur werden we door vice-voorzitter Wolfgang Heyl met koffie en cognac ontvangen.

Het C.D.U. is een partij waar christenen 'n plaats kunnen vinden om op te komen voor vrede, democratie en socialisme. 't Is één van de 4 kleinere partijen, die toegelaten zijn om met de S.E.D. samen te werken.

De S.E.D. heeft 2 miljoen leden; de C.D.U. 120.000.

De politiek gaat uit van de arbeiderspartij, de S.E.D. De C.D.U. staat positief tegenover de anti-imperialistische beweging. Christenen kunnen geen lid worden van de S.E.D. Na 35 jaar socialistische maatschappij is de secularisatie in de D.D.R. niet groter dan in de westerse landen.

De positie van de kerken is gunstiger geworden. De grondwet bevat één artikel t.a.v. de christenen (vroeger 10) in 2 delen:

- a. ieder mag tot een kerk behoren en openlijk zijn geloof belijden; evangelisatie wordt ook toegelaten.
- b. kerken mogen zelf hun zaken regelen.

De opvoeding van kinderen is niet probleemloos. De socialistische school wil hen opvoeden tot "de nieuwe mens". Ouders maken het zich vaak te gemakkelijk: laat de kerk of de C.D.U. maar opvoeden. 60% Van de jeugd zit in de Freie Deutsche Jugend. Daarnaast is de Kirchliche Jugend, die mogelijkheden biedt tot het maken van uitstapjes, theaterbezoek, etc.

De C.D.U. accepteert de Wehrkunde op de scholen (de kerken hebben in het algemeen zonder meer protest aangetekend). In het 9 de en 10de jaar krijgt men telkens (maar) 8 uur les.



Wehrkunde-unterricht is een soort legeronderwijs, waar men ook ingaat op politieke internationale verhoudingen (gezien natuurlijk vanuit het marxistische standpunt). In geval van nood moet men bereid zijn zich in te zetten. Daarom wordt het geheel besloten met een kamp, waarin men leert schieten met luchtpistolen. Dit laatste kan men afwijzen en ongeveer 3% van de jeugd doet dit. Dit geeft geen problemen omdat er toch nog meer aanbod is van degenen die wèl willen dan er plaats is in de kampen. Ook kan men weigeren mee te doen aan het gehele Wehrkunde-programma. Mogelijkheden tot studie en dus tot het maken van carrière worden bepaald door:

- prestaties
- betrokkenheid bij de samenleving
- sociale omstandigheden (arbeiders hebben een "prae")

De 5 partijen werken met nog 4 andere organisaties samen in het zgn. "democratisch blok". In het parlement zitten 500 leden: 127 voor de SED, 68 voor de vakbond, 52 voor de CDU, de liberaal-democratische partij (LDPD), de nationaal-democratische partij (NDPD) en de democratische boerenpartij (DBP) elk, 40 voor de jongeren, 35 voor de vrouwenbond en 22 voor de cultuurbond. Bij de verkiezingen wordt een gemeenschappelijke lijst opgesteld door het nationale front, hierin zitten behalve de organisaties van het democratisch blok ook andere organisaties, zoals de Duits-Sovjetrussische vriendschapsvereniging, de Duitse turn- en sportbond, de maatschappij voor sport en techniek, de vredesraad van de DDR, het Rode kruis, coöperaties en beroepsorganisaties. Vóór de definitieve lijst worden de kandidaten openbaar besproken. Bij de verkiezing kan men de uiteindelijke lijst goed-of afkeuren en eventueel nog namen schrappen. Ongeveer 90% van de kiezers stemt meestal voor. De kandidaten kunnen ook tijdens de zittingsperiode van hun functie worden ontheven.

Bij het afscheid benadrukt Wolfgang Heyl nog, dat christenen uit Nederland, die in de DDR willen komen kijken altijd een uitnodiging van de CDU kunnen krijgen.



*2de van links Wolfgang Heyl*

's Middags splitste de groep zich. Zes mensen gingen naar Lübbenau en de andere zes naar Leuthen (beide in de buurt van Cottbus).



### Gemeenteavond in Lübbenau

Lübbenau ligt aan de rand van het schitterende Spreewald. Het dorp telt ongeveer 20.000 inwoners en 2 protestantse gemeenten.

Op dinsdag 3 juni was een deel van onze groep te gast bij de pasgeboren CFK-groep in Lübbenau-West. Het was dan ook de eerste keer dat deze 4 maanden oude gemeente een groep uit het westen ontving. Er waren die avond ongeveer 30 deelnemers.

Nadat de avond met het lied: "We shall overcome", dat wij uit volle borst zongen, in het teken van de hoop werd geplaatst, liet men de gasten het woord. Wij vertelden hoe men binnen het IKV te werk gaat, hoe voor de akties vanuit Den Haag bepaalde richtlijnen worden verstrekt, maar dat iedere kerngroep de aktie haar eigen stempel ondrukt. Een grote diversiteit dus, naar een en hetzelfde doel. Weliswaar moesten wij onze Duitse vrienden vertellen dat pas sinds 1977, sinds de start van de IKV-campagne met het motto: "Help de kernwapens uit de wereld, om te beginnen uit Nederland" echt iets is gaan leven in Nederland. Tien jaar geduldig gepraat hadden tot weinig resultaat geleid. Het was goed te voelen dat dit een bemoediging was voor de jonge Oostduitse gemeente.

Het werd voor ons heel gauw duidelijk in deze eerste ontmoeting met een basis-gemeente - na 3 dagen gedachtewisseling met de "top" in Berlijn - dat de omstandigheden in de DDR totaal van de onze afwijken. De structuren van de Oostduitse samenleving zijn nu eenmaal veel strakker en verstikken veel spontaniteit en veel openlijke protestaktie. Men moet met veel "Fingerspitzengefühl" te werk gaan: er zijn grenzen die men niet zonder schadelijke gevolgen kan overschrijden. Er heerst angst en wantrouwen. Toch vond men ook aan Oostduitse kant dat men deze beperkte mogelijkheden niet naar voren moest schuiven bij wijze van al te gemakkelijke snoes om verder van elke daad af zien. Misschien leidt een gebrek aan moed, juist binnen de kerken, tot het uitblijven van resultaten tot nu toe. Het is namelijk zo, vertelde dominee Liedtke, dat er mogelijkheden aangeboden worden, waar de kerk geen gebruik van maakt. Zo heeft men b.v. werkgroepen waarin christenen en marxisten problemen bespreken. Ook een dominee mag voorzitter zijn van zo'n groep. Het schijnt tot nu toe nog niet gebeurd te zijn. Gebrek aan moed, aarzeling en terughoudendheid om met de kommunisten een open gesprek te voeren? Een dialoog met marxisten is nog steeds niet echt op gang gekomen en eigenlijk vonden onze Oostduitse gesprekspartners dit wel begrijpelijk. Want, zeiden ze, dialoog betekent immers een gesprek tussen gelijkwaardige partners samen op dezelfde weg. En dat, vond men, kan men van christenen en marxisten niet beweren.

Er is nog een ander fenomeen, en dat baart grote zorgen in de DDR: de onverschilligheid van de bevolking. Men wordt in de DDR niet geprikkeld tot kritisch nadenken omdat alles van bovenaf opgelegd wordt. Vooral kinderen ondergaan dit proces. Ze verblijven veel buitenshuis, op school en in de "hort", waar ze een staats-opvoeding krijgen. Wil je deze programmering van bovenaf tegengaan dan zal je dus allereerst thuis bij de ouders moeten beginnen. Deze taak neemt de kerk op zich via katechese, gespreksgroepen, enz. Wij van onze kant konden verzekeren dat dit niet een specifiek Oostuits probleem is.

Het werd ook duidelijk tijdens deze ontmoeting dat de CFK-groep in Lübbenau kritisch staat tenover de CFK-top; ze spreken elkaars taal



niet en er bestaat onbegrip tussen de leiding en de basis. Men vraagt zich een beetje angstig af in hoeverre een Carl Ordnung de regering niet een beetje al te veel naar de mond praat.

Is er dan eigenlijk wel hoop voor de CFK-gemeente? "We shall overcome" ook in de DDR, zei het stapje voor stapje, met veemoed en vastberadenheid.



*De aankondiging in Leuthen*

### Leuthen

's Middags goed half 5 kwamen Jännie, Jan, Liza en Han in het dorpje Leuthen aan. Lisette en Ad zouden anderhalf uur later volgen na allerlei gedoe met de bewakers van een verboden terrein, waar ze per abuis op waren gekomen. Het Pfarrhaus was te herkennen aan een bord in de tuin (zie foto).

Om half 8 gemeente-avond, we hadden dus nog even de tijd. Pfarrer Horst Branig dacht daar anders over. Zodra hij ons gewaar werd, loodste hij ons het huis in, waar 16 bejaarden al een half uur met koffie en Streuselkuchen op ons zaten te wachten. De bejaardensoos zou vanmiddag met de Hollanders over ontwapening praten. Na welkom, kennismaking en versnaperingen kregen we al spoedig het woord. Jan prikte zijn tekening op en vertelde over de vele soorten kerken in Nederland, de I.R.V.-campagne en het blauwe boekje van de Hervormde synode. Han las het verslag voor van de bespreking van dit boekje in Zeist.

Het was geweldig de belangstelling van deze bejaarde mensen mee te maken. Ze wilden van alles weten over onze akties. Ze vroegen zich met name af, hoe een demonstratie er aan toe ging. We probeerden dit uit de doeken te doen. Een oude dame vroeg wat kernwapens toch wel waren. Toen Jan, onze fysicus, aan een uitvoerige beschrijving van een atoombomontploffing begon, was het al meteen duidelijk: het waren dus atombommen! Dezelfde dame sprak daarna met vuur over de macht van het kruis, het enige teken van hoop voor onze wereld. Tegen zessen maakte de pfarrer met een lied en een woord een einde aan de levendige discussie.



Daarna volgde 'n verdere kennismaking met deze enthousiaste C.F.K.-man. Hij liet ons eerst even bladeren in een overzicht van de activiteiten in zijn gemeente, alle geconcentreerd rond het thema van vrede en ontwapening. Er werden regelmatig buitenlandse gasten ontvangen om over dit onderwerp te spreken. Onvergetelijk was het bezoek van een groep Japanners, waaronder één, die de hel van Hiroshima had meegemaakt.

Pfarrer Horst Branig vertelde ons dat hij als 13-jarig schooljongetje bij de duizenden kinderen hoorde, die in 1945 van Hitler het bevel kregen de Russen tegen te houden. Hij is de enige van zijn klas die dit overleefd heeft en ziet het als een levenslange opdracht zich met de vrede bezig te houden. Er volgt een avondmaaltijd van brood en appelsap. Hij heeft veel ellende van alcohol gezien en schenkt daarom bij voorkeur appelsap.

Klokslag half 8 komt de eerste belangstellende voor de gemeente-avond binnen. In totaal komen er 25 mensen, jong en oud. Velen zijn lid van het C.F.K., maar niet allen. Een oude heer was 's middags ook al op de soos, maar omdat alleen toch maar alleen was, en het vredesgesprek toch een goede zaak, kwam hij weer terug. Hollanders en Duitsers stellen zich één voor één voor en dan komen weer de verhalen van Jan en Han. Daarna de discussie. Jan vraagt hoe de CFK-groep in Leuthen te werk gaat? Zij leggen de nadruk op solidariteitskerkdiensten. Zo hebben ze een speciale dienst gehouden, toen wij eind november vorig jaar in Utrecht massaal tegen het voorgenomen Nato-besluit demonstreerden. Een van de C.F.K.-leden, tevens kringvoorzitter van het Nationale Front, meent dat wij het in Nederland wel moeilijk zullen hebben met zoveel verschillende soorten van vredesbewegingen. Wij proberen de positieve kanten van onze gevarieerdheid te belichten. De mensen hier voelen zich duidelijk gesterkt in hun vredeswerk door contacten met groeperingen als de onze. Zij pleiten voor voortzetting hiervan, even tueel schriftelijk. Pfarrer Horst Branig benadrukt nog eens de roeping van elke christen tot vredeswerk. Het is onbegrijpelijk maar de christenheid heeft wel een uitwoerige oorlogstheologie opgebouwd, maar geen theologie van de vrede. Hij vindt het rapport van de Hervormde synode dan ook uiterst belangrijk en vraagt de aanwezigen hun handtekening te geven voor een steunbetuiging aan de synode. Dit wordt graag gedaan.



*Horst Branig*



Voordat de avond wordt besloten met zang en gebed, haalt Lisette plotseling een flinke partij posters tevoorschijn van de I.K.V.-campagne, de actie tegen de neutronenbom en de Soesterbergdemonstratie. Deze worden met groot enthousiasme in ontvangst genomen. De I.K.V.- en antineutronenbomspeldjes zijn niet minder in trek. Je kunt wel merken dat veel mensen een beetje jaloers zijn op onze mogelijkheden om met dit soort dingen te werken. Vooral die demonstraties van ons!

We hebben hier in Leuthen sterk gevoeld, hoe goed het is met elkaar contact te hebben. Het zou ook belangrijk zijn als pfarrer Horst Branig eens naar Nederland kon komen om iets van zijn engagement over te brengen en ook zelf weer wat op te doen. Het zou onze bewegingen ten goede komen.



4 juni:

Terwijl de groep in Lübbenau genoot van een gondelvaart, werkten Jannie, Liza, Lisette, Ad, Han en Jan verder.

#### Cottbus

Onder leiding van pfarrer Horst Branig meldden de zes uit Leuthen zich de volgende morgen om 10 uur in Cottbus in het pfarrhaus voor een gesprek met pfarrer Bertheau en herr Schupp, kringvoorzitter van het C.D.U. Twee vriendelijke mensen die ons eerst aanmoedigden wat brood en thee te nemen en ons daarna wat over zichzelf vertelden.

Herr Schupp was al vanaf 1947 lid van het C.D.U. Al spoedig kringvoorzitter, toen weer gewoon partijlid en nu voor de tweede maal kringvoorzitter. Vroeger had hij een eigen aannemersbedrijfje gehad, nu zat hij in de directie van een groot staatsbedrijf.

Pfarrer Bertheau was in 1950 vanuit Hamburg naar de D.D.R. gekomen. Er was een groot gebrek aan theologen en predikanten in de D.D.R. Ofschoon anti-communist wilde hij zijn neus er wel eens insteken. Vóór die tijd had hij als theoloog veel gereisd en was o.a. in 1948 in Kampen geweest. Hij had ook enige tijd in de U.S.A. doorgebracht. Zijn inspiratie vond hij bij Niemöller en de Bekenkende Kirche. Hij is de D.D.R. geleidelijk aan positief gaan zien en waardeert het o.a. bijzonder dat het als enige socialistische land theologische faculteiten op de staatsuniversiteiten heeft. In Cottbus gebleven is hij tenslotte lid van het C.D.U. geworden en hij is nu al 9 jaar zelfs gemeenteraadslid.

Herr Schupp vertelt dat in alle gelederen van de D.D.R. zijn partijgenoten zitten. Er is zelfs een Oberbürgermeister lid van het C.D.U. Slechts in de top van de staatsveiligheidsdienst is het lidmaatschap van de S.E.D. vereist. Om ons een idee te geven van de samenwerking tussen christendom en marxisme in de D.D.R. legt hij uit dat een christen op school best les kan geven in het marxisme-leninisme, zij het puur zakelijk. Anderzijds heeft herr Schupp zijn kinderen niet aan de Jugendweihelaten deelnemen. Dat neemt niet weg dat zij toch op de universiteit terecht zijn gekomen. Pfarrer Horst Branig merkt op dat zijn kinderen wel hebben deelgenomen. Pfarrer Bertheau springt hierop in: Het probleem van de Jugendweihelaten is te hoog gespeeld in de kerk. Men staarde zich blind op het woord "wijding". Overigens heeft die hele discussie geleid tot een herbezinning op doop en confirmatie.



Jannie vraagt, hoe de gewone kerkganger de samenwerking van christendom en socialisme in het C.D.U. ervaart.

Herr Schupp: Het C.D.U. heeft een eigen gezicht, zoals bv. tot uiting komt in de eigen C.D.U.-krant. Pfarrer Bertheau: In de D.D.R. overweegt nog sterk het kerktipe waar de herder de schaapjes leidt en zo de kudde bv. naar het socialisme trekt. Dat neemt niet weg dat soms de kudde de herder trekt!

Ad vraagt over de aanstellingsprocedure van predikanten: gaat dat democratisch? Het antwoord is dat dit nogal varieert.

Maar Ad heeft nog een dergelijke vraag, nu voor de politiek. Hoe moeten we verkiezingen begrijpen waar 90% hetzelfde stemt? Is dat democratie? Herr Schupp gaat uitvoerig op deze hamvraag in. Het systeem is erop gericht alle mensen mee te nemen, niemand links te laten liggen. Daarom wordt er bij verkiezingen op alle niveaus eindeloos gepraat over alle kandidaten, alvorens ze op de enige lijst komen. Men probeert het van te voren eens te worden. Bij de uiteindelijke verkiezingen kan men dan nog kandidaten die niet bevallen uit de lijst schrappen, maar de lijst zelf wordt door de grote meerderheid aanvaard. Pfarrer Bertheau merkt op, dat hij deze manier van doen aanvankelijk ook niet begreep. In de loop der tijd is hij echter zeer kritisch gaan denken over onze westerse parlementaire democratie. Hij voegt hieraan toe dat Duitsland na de oorlog nog vol fascistten zat, waarbij de oost-zône bovendien te kampen had met de westerse propaganda, zodat onze soort democratie daar tot mislukken gedoemd was. Ze hebben het overigens wel geprobeerd. Herr Schupp merkt op dat de westerse invloed niet geschuwd wordt, getuige de moeite die het stadsbestuur doet om de westerse T.V.-programma's in de hele stad te kunnen ontvangen.

*'zie ook blz. 8.*

Daarna nog iets over de problemen van het land, met name het tekort aan arbeidskrachten en de gestegen grondstofprijzen. In 1964 zijn de huren gestabiliseerd op zo'n 80 mark per maand en de hogere grondstofprijzen komen dus uitsluitend ten laste van de staat. Ad heeft nog een vraagje over de intershops: getuigen die niet van een compromis met het kapitalisme? Dit wordt aarzelend toegegeven. Deviezen zijn nu eenmaal nodig in een wereld waarin we van elkaar afhankelijk zijn.

Tenslotte vertellen onze gastheren ons iets over de uitgebreide bouwactiviteiten in Cottbus, waarna pfarrer Bertheau ons een deskundige rondleiding door de stad geeft. Vooral de grote kerk, gerestaureerd en nu ook van praktische kleinere ruimtes voorzien, heeft duidelijk zijn hart gestolen.

*v.l.n.r.  
herr  
Schupp  
en  
pfarrer  
Bertheau*





's Middags had de hele groep in Leuthen een heel kort evaluatie-gesprek. (De "gondeliers" waren inmiddels ook weer "boven water" en door enkele mensen uit Lübbenau naar Leuthen gebracht.) Om 5 uur vertrokken we alle 12 vanuit Leuthen naar Königswartha, waar we met brood en koffie verwelkomd werden door pfarrrer Jan Laser. Zijn gemeente heeft al enige tijd een goed contact met de kritische gemeente Ymond. De Ymonders waren al 2 keer op bezoek en ook 6 mannen uit Königswartha waren voor een tegenbezoek in Nederland. Na de broodmaaltijd begon Jan Laser aan een inleiding.

Samenvatting inleiding Jan Laser Königswartha.

Ekonomiese basis van Königswartha: bruinkooldelving (in dagbouw) energiecentrale, kaolinbedrijf (kaolin is basismateriaal voor porcelain) en mechaniese werkplaatsen.

Vaak wordt gezegd dat christenen geen DDR-nationaal bewustzijn hebben. Een vaak gehoorde opmerking onder christenen is dan ook: die schleppen ja alles weg nach Afrika, nach Asie.

Bij velen staat de verhoging van de eigen levensstandaard hoger dan de solidariteit met de derde wereld.

De DDRburgers zijn opgevoed met een op welstand georiënteerd denken, dit ook onder invloed van het westen. Leuzes als 'so wir heute arbeiten, werden wir morgen leben' en opwekkingen om door hard werken het westen voorbij te streven stimuleren dit.

Probleem in de DDR is dat er nog veel te weinig socialisten zijn. Een van de gevolgen daarvan is dat de arbeidsproduktiviteit en de arbeidsmoraal nogal te wensen overlaten.

Volgens Laser moeten de gemeenteleden uitgaan van solidariteit met het reëel bestaande socialisme, ook al omdat er tengevolge van de historische achtergrond eenvoudig weg geen alternatief denkbaar is.

Op basis hiervan ziet hij als taken voor de gemeente:

1. bemoediging om aanwezig te zijn in de maatschappij,
2. ondersteunen van leden in de partijen
3. ondersteunen van leden in de volksvertegenwoordigingen
4. meewerken via de verschillende organisaties (vakbond, vrouwen, jeugd enz.)
5. opvullen van gaten
  - geestelijk gehandicapten
  - opvang van jongeren in jeugdclub
  - bejaardenwerk
6. bewustzijnsvorming
  - solidariteit
  - tegen "fantasielosigkeit", tegen konsumptie- en welstandsdenken, tegen opportunisme.



Laser had ook nog opmerkingen ten aanzien van de SEDers:

ze moeten christenen niet beschouwen als alleen maar de sluitpost van de maatschappij, ze moeten de christenen ernstig nemen als tijdgenoten waarop men kan rekenen, maar waarmee men ook rekening moet houden.

Verder merkte hij nog op dat in tegenstelling tot Nederland de DDR geen liberale staat is die het moet hebben van massainitiatieven.

Dit verschil is belangrijk om in de discussies in de gaten te houden.

Na deze inleiding ontstond er een korte hevige discussie, waaraan ook de liberale burgemeester meedeed. Om 9 uur werd het gesprek afgebroken, omdat de gastgezinnen ons op het warm eten verwachtten. Morgen zouden we verder praten.



5 juni:

Pfarrer Jan Laser begeleidde ons naar Göda, waar een convent was van een groep predikanten uit het district Bautzen.

Gesprek in Göda met ongeveer tien predikanten en katecheten (8 mannen en 2 vrouwen) van de Classis (Bereich) Bautzen. Voorzitter van de vergadering is Karl Pietsch.

Ons was al vantevoren gezegd dat deze ontmoeting een experiment was omdat er nog al wat traditionele of niet zo "geëngageerde" predikanten bij zouden zijn. Dit was tot nu toe de enige vergadering, (behalve de zondagse kerkdienst) die met gebed geopend en gesloten werd.

In het openingswoord werd herinnerd aan een kindervraag uit de 2e wereldoorlog: "Als wij onze vijanden lief moeten hebben, moeten we dan ook de Engelsen liefhebben terwijl Dr. Goebbels ons zegt dat we ze moeten haten?"

Vanwege het antwoord: "Dr. Goebbels kan de wet van Jezus niet opheffen" belandde een predikant in een concentratiekamp, waar hij onkwam.

Zo waren meteen al enkele thema's gegeven: Trouw blijven aan je belijdenis, desnoods tegen de macht in. (Dit laatste werd niet zo uitgesproken).

En ook het thema: vijand en vijandsbeeld.

Maar eerst nog een rondje individueel voorstellen en daarna wat informatie van onze kant: Elly vertelde iets over het IKV in 't algemeen.

Van interkerkelijke bezinningskommissie voor elk jaar een vredethema in één vredesweek, naar een gepolitiseerde beweging van 350 plaatselijke actiegroepen met een concrete doelstelling.

Als voorbeeld van de werkwijze van zo'n lokale groep gaf Loes het verhaal over de briefschrijfactie in Woerden. In december 1979, toen er over het Navo kernwapen-moderniseringsplan beslist moest worden, werd na een snelle publiciteitsactie in Woerden op één avond bij 18 verschillende IKV-leden thuis een schrijfavond (model Amnesty International) gehouden. Dat resulteerde in 500 brieven aan verschillende Tweede Kamerleden. Die kregen deze pleidooien tegen de wapenwedloop en vóór onderhandelen nog voor het beslissende debat thuis in hun bus.

Vanuit dit verhaal, waarin ook ons bekende "met deze wapens mogen we niet dreigen en willen we niet meer verdedigd worden" naar voren kwam, ontstond weer de inmiddels al bekende discussie. Nieuw was hier echter dat er ook een predikant was die het echt met volledige ontwapening en geweldloosheid zou willen proberen, terwijl een paar anderen - politiek geëngageerden - juist heel uitdrukkelijk niet wilden ontwapenen. Het zou fout en levensgevaarlijk zijn om tegenover het agressieve kapitalisme zwak te zijn. (Achteraf weet ik niet of dat ook CFK-leden waren of CDU-ers.)

Nu kwamen in nogal felle stellingnames, beweringen en verwijten de verschillende loyaliteiten en de wederzijdse vooronderstellingen bij de verschillende Oostduitse zusters en broeders duidelijk naar voren. Een enkeling geneerde zich voor de felheid van de discussie. Een soort 'oudste' of 'deken' die hier 'Superintendent' genoemd wordt, kwam na nogal wat genuanceerde woorden tot iets wat neerkwam op: christelijk wil ik ontwapenen, maar politiek gezien is het onverantwoord en ook echt fout. (Voor ons geen onbekend geluid).

Er werd natuurlijk ook over de 'Wehrerziehung' gesproken.<sup>1)</sup> Hier wordt heel verschillend over gedacht. In het 9e en 10e schooljaar worden vier keer 2 lessen besteed aan voorlichting over het leger en aan 't eind van school is er een kennismakingskamp van één of twee weken. Velen in de kerk hebben zich hiertegen verzet, bezorgd vanwege de tendens tot hernieuwde militarisering van de jeugd. Voorstanders ontkennen dat het militarisme toeneemt en bagatelliseren de lessen: jullie zeggen dat ze onze kinderen met wapens leren omgaan, maar er zijn niet eens genoeg windbuksen om elk joch één keer te laten schieten. *zie ook blz. 8.*

Van onze kant deden we zo nu en dan aan deze discussies mee, niet zelden de zaak nog wat komplicerend of onduidelijk makend.



Hoofdervaring bij deze gedachtenwisseling was toch weer dat de beoordelingen en interpretaties voor een groot deel afhangen van het politieke standpunt dat ingenomen wordt t.a.v. socialisme en kapitalisme.

Het interessante was voor mij dat een paar christenen (kollega's predikanten) hier naast wat onderling gehakketak toch ook heel duidelijk hun loyaliteit met de socialistische samenlevings-ordening betuigden.

Ze zeiden er overigens bij dat het in de praktijk nog verre van ideaal loopt en dat het om te slagen nog veel meer positieve inzet van meer mensen nodig heeft.

Een ander belangrijk onderwerp was gewetensvrijheid, vrijheid van meningsuiting. Van de vice-voorzitter van de CDU in Berlijn hadden we al gehoord dat niet alleen Glaubensfreiheit (geloofsvrijheid) maar ook Bekentnisfreiheit (vrijheid om je geloof te belijden) in de nieuwe grondwet is opgenomen. De vrijheid wordt nog onvolledig gerealiseerd en benut zeiden enkelen.

Dit komt ook door de enorme veranderingen in de samenleving. Veel ouderen hebben nog aan allerlei fascistische activiteiten meegedaan of zijn er tenminste helemaal in opgegroeid. Dat ging toen gepaard met een fel anticommunisme. Velen hebben daarna nog tien, twintig jaar of langer in de kerk de enige plaats gezien waar je je enigszins nog kon onttrekken aan en verzetten tegen de socialistische staatmachinerie.

Deze geschiedenis verklaart veel van het wederzijdse wantrouwen tussen christenen en marxisten.

Op een gegeven moment werd door iemand van de hollandse groep nogal wat overeenkomst aangeduid tussen de massa-eenheidsbewegingen van de huidige tijd in de DDR en de grote romantische en weldra zeer strijdbare jeugdbewegingen in Hitler's tijd.

Door de socialistische loyalisten werd deze vergelijking verontwaardigd afgewezen. Zo wordt het soms door enkele reaktionaire lui in de DDR (ook in de kerken) wel eens gezien en voorgesteld, maar dat doet groot onrecht aan de inhoud en motieven van de huidige beweging. Alleen heel oppervlakkig en in de uiterlijke vorm lijkt het wat op elkaar: het massale, nogal gedisciplineerde, het zingen en het hebben van leiders. Kwa inhoud richt men zich nooit in haat tegen mensen of mensengroepen, juist omdat die allemaal gelijkwaardig zijn. Er wordt juist solidariteit aangemoedigd met andere volken. Er is wel enthousiasme voor een verbreding van het socialisme maar geen spoor van zucht naar meer 'Lebensraum' etc.

Pfr. Jan Laser van Königswartha stelde nog eens dat ook t.a.v. de bewapening en het dreigen met wapens Oost en West zijns inziens niet vergelijkbaar zijn. Hij is er vast van overtuigd dat het socialisme wel in politieke en maatschappelijke zin agressief is en zich uit wil breiden, maar niet met wapens. Het kapitalistische systeem is niet alleen economisch agressief maar is ook veel meer van zichzelf bereid tot gewapende belangenbehartiging.

"Als twee hetzelfde lijken te doen (bewapenen) is het nog niet hetzelfde". Socialistische landen komen vaak bevrijdingsbewegingen te hulp, tegen imperialistische uitbuiters. Dat gebeurt dan ook wel met de wapens.

Als wij daar een enkele keer wel eens iets tegenin wilden brengen omdat in die oorlogen toch ook veelal machtstrijd van de grootmachten (van de verschillende systemen) uitgevochten wordt, kregen we toch meestal antwoorden als: Vanwege onze principiële solidariteit met de bedoelingen van zo'n bevrijdingsstrijd, kunnen en willen wij ons ook niet zo verzetten tegen de militaire activiteiten van ons eigen leger of die van bevriende mogendheden als jullie, IKV-mensen, doen tegen jullie overheid en leger.

Ook tussen pfarrers onderling bleven de standpunten nogal ver uiteen liggen, maar er was wel weer wat verduidelijkt.

Wij waardeerden het heel positief dat deze gedachtenwisseling tussen de predikanten onderling en met ons als bezoekers, zo open en duidelijk kon verlopen.





v.l.n.r.  
 Jan • Lixa •  
 Aad • Marie-  
 Eve • Jannie •  
 Hoos • Elly •  
 Lissette • Hen.  
 Jaap en Aad  
 (fotograaf,  
 Han)

Na een eenvoudig maal en een rommelig evaluatiegesprek in de zon in de tuin ('t was al woensdag! werden de goede onderwerpen en vragen aangesneden? hoe wilden we verder?) vertrokken we naar Bautzen voor een ontmoeting met de burgemeester, die ons aangeprezen werd als een echte marxist.

Gesprek met de burgemeester van Bautzen - S.E.D.-lid - in het pas gedeeltelijk afgebrande, maar inmiddels gerestaureerde Rathaus.

Zijn verhaal bevatte 4 onderdelen:

- a. Bautzen, vroeger en nu
- b. Bouwprogramma
- c. Bestuur van Bautzen
- d. Vragen

a. De geschiedenis van Bautzen gaat terug tot aan de Middeleeuwen, toen het een handelsstad was. Later werd het een stad met veel ambtenaren en militairen. In 1945 is er erg veel gevochten, waarbij 3000 Russische soldaten gesneuveld zijn. De stad zelf heeft ook erg veel schade opgelopen, voordat zij op 8 mei werd bevrijd. (Bij navraag bleek voor veel oudere mensen 8 mei geen bevrijdingsdag te zijn, niet alleen van wege de instorting van het Duitse rijk, maar ook vanwege het gedrag van de Russische soldaten.) Nu is het een arbeidersstad met veel industrie (spoorweg- en landbouwmachines) met 48.600 inwoners. Ook voor de cultuur is Bautzen erg belangrijk, voor al de Sorbische cultuur. De Sorben vormen de enige minderheid in de D.D.R. Er zijn ongeveer 100.000 sorbischsprekenden, een taal die tussen het Pools en het Tjechisch in zit. Er is o.a. ook een sorbisch theater. Het 5de solidariteitsfestival was net achter de rug. Dit sorbische festival wordt als symbool gezien van de anti-imperialistische solidariteit. (in de Hitlertijd werden de Sorben vanwege hun on-germaanse uiterlijk en taal gediscrimineerd)

b. Bautzen heeft een bijzonder fraaie oude bouw, die ook veel toeristen trekt. Er zijn dan ook geweldige bouwprogramma's die de oude stad weer de historische aanblik moeten geven. Maar de prioriteit wordt toch wel gelegd op de nieuwbouw. Er lopen plannen tot het jaar 2000. In het nieuwste 5-jarenplan is ruimte gemaakt voor de bouw van 6000 nieuwe woningen.

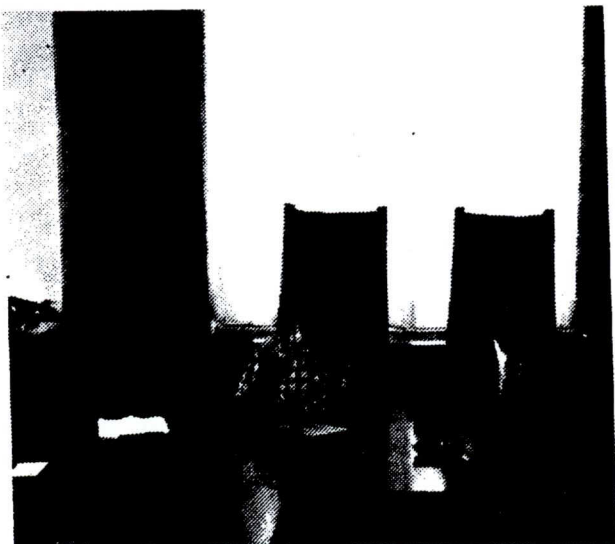


c. De gemeenteraad bestaat uit 100 mensen (1/3 vrouwen). Verder bestaan er 35 kringcomitees van het Nationale Front van ongeveer 20 burgers elk. In de N.F.-comitees worden zoveel mogelijk zelfstandig de problemen opgelost of als dat niet gaat doorgespeeld naar de gemeenteraad. Verder kan iedereen schriftelijke vragen stellen aan de afgevaardigden in de raad. Deze brieven moeten binnen 4 weken beantwoord worden, waarbij de vragensteller zoveel mogelijk bij de beantwoording betrokken wordt. Er werden vorig jaar 460 brieven behandeld. (De mekkeraars niet meegerekend Truc voor de mekkeraars: bedrijf waar ze werken inschakelen om ze tot rede te brengen.) Er zijn ca. 13.000 christenen in Bautzen (8000 evangelisch, 5000 katholiek) De samenwerking tussen kerk en stad gebeurt op een zakelijke en kameraadschappelijke wijze, maar er is en blijft een duidelijke scheiding tussen kerk en staat (stad) Door de verbeterde wetgeving voor de vrouw (bevalling eerste kind ½ jaar vrij, 2de en verdere kinderen 1 jaar vrij) komen er plotseling zeer veel kinderen bij. Hierdoor is er nu een tekort aan crèches ontstaan, wat men nu probeert op te vangen. Per jaar legt de staat 2500 Mark toe op elke plaats in de crèche. Ouders betalen slechts 35 Pfennig per dag (voor het eten). Verder zijn er nog allerlei andere regels, zodat kinderen geen financiële balasting voor de ouders betekenen.

d. De vragen die door ons gesteld zijn, zijn bijna allemaal verwerkt in bovenstaand verhaal. Vooral uitvoerig ging de burgemeester in op een vraag van Jan: Als ik nu eens onverwachts hier kom, kan ik dan een bed vinden? Het uitvoerige antwoord kwam kort gezegd hierop neer: Er zijn urgentere problemen dan de hotelaccommodatie. (Mensen, aan wie we later vroegen, waarom het toerisme niet wat meer wordt bevorderd - buitenlandse deviezen zijn toch belangrijk? - opperden, dat er toch wel wat huiver van regeringszijde bestaat voor te veel westerse contacten.

Tot slot sprak de burgemeester nog een dankwoord uit met een verwijzing naar onze inzet tegen het Nato-besluit en stelde voor:

1. om eens te kijken in een straatje waar de huizen van buiten prachtig gerestaureerd zijn (deze huizen zijn zowel privé- als staats eigendom)
2. om eens een kijkje te nemen in de zaal waar getrouwd wordt (antwoord op een vraag onzerzijds: Ja, er wordt vlijtig getrouwd. Samenwonen komt eigenlijk alleen voor bij oudere mensen.)



v. l. n. r.

Haar en de burgemeester



Na een wandelingetje door de stad zijn we weer naar Königswartha gereden. Het was de bedoeling de discussie van de vorige avond voort te zetten en dan om 9 uur bij de gezinnen avondbrood te gaan eten. We hadden eigenlijk geen van allen nog zin om wéér te praten en toen kwam Lisette met een lumineus idee: laten we een rollenspel doen. Na wat aarzelingen van Duitse kant (vrede-swerk is toch geen spel?) werd het voorstel geaccepteerd. We speelden Europese Ontwapeningsconferentie; 5 Duitsers vormden de Nato en 5 van ons het Warschau-pact, de rest was publiek. Het werd zo'n daverend succes, dat de vrouwen om 9 uur het avondbrood maar gingen halen en iedereen (wel een man of 50) bleef. Na het spel en het eten voerden we ons straattoneel op en toen kwamen de liederenbundels en werd er nog tot laat gezongen.



Nato  
←



Warschau-  
pact  
→



6 juni:

Om ongeveer 9 uur vertrokken we uit Königswartha naar Weimar, waar we werden verwelkomd door diaken Wolfgang Kerst, die ons na het middagmaal rondleidde door BUCHENWALD.

Vanaf juli 1937 stierven hier zo'n 56545 mensen. Cynisch is het opschrift boven de toegangspoort: "Ieder het zijne"! Verbijsterend is het te zien, hoe fabrieksmatig hier mensen werden vermoord en gebruikt. Schermlampen van mensenbotten en huid en opgezette hoofden zijn stille getuigen van de ontarding van het fascisme. Ook in dit kamp werden mensen gebruikt voor medische experimenten. De uitbuiters worden met naam en toenaam genoemd en "de westerse wereld" wordt aangeklaagd, omdat nog steeds niet alle misdadigers zijn veroordeeld. In 1943 ontstond er binnen Buchenwald een georganiseerd verzet en al op 11 april 1945 werd het kamp door gevangenen bevrijd. Het concentratiekamp is nu een monument ter ere van de anti-fascisten.



Mit ihrem dunklen Ton ruft und mahnt die Glocke von Buchenwald:

„Die Vernichtung des Nazismus  
mit seinen Wurzeln  
ist unsere Lösung.  
Der Aufbau einer neuen Welt  
des Friedens und der Freiheit  
ist unser Ziel.“

Aus dem Buchenwald-Schwur

's Avonds werden we in Jena ontvangen door pffarrer Siegfried Nenke en hadden we een gesprek met Karl Freese (docent filosofie) Günther Urkvitz (referent voor kerkvragen) en dr. Franklin Borrmann (filosoof)

#### Lezing van de marxist Karl Freese

Het is erg moeilijk van deze avond een objectief verslag te schrijven. De voordracht was nogal erg anti-westers en waarschijnlijk ging ook vermoeidheid ons parten spelen, waardoor heftige reacties ontstonden vooral op de felle intermezzo's van Günther Urkvitz, die Carter vergeleek met Hitler. Dr. Franklin Borrmann probeerde de gemoederen wat te sussen en nam verder niet actief aan de discussie deel.

Karl Freese begon te zeggen, dat hij bij het woord "Nederland" aan Luns dacht, die volgens hem een fascist is, maar gelukkig zijn er ook in Nederland heel veel anti-fascisten. De wortel van het fascisme is de economie. Zonder imperialisme ontstaat er geen fascisme. Veel levensruimte is niet 't belangrijkste, maar belangrijk is: een betere wereld waarin men niet van 't werk van een ander profiteert. Alle mensen zijn gelijk. Het Warschau Pact wil zichzelf opheffen en meent 't ernstig met de vrede. Zij weten maar al te goed wat oorlog is, en hebben niet zoals



Amerika aan de oorlog verdiend. Na Helsinki waren we vol goede moed, maar na Brussel is 't enthousiasme wel wat getemperd.

Als we praten over de mensenrechten, moeten we bedenken, dat 't recht op een menswaardig leven het belangrijkste is. De Oostbloklanden steunen geen fascistische regimens zoals Chili en hebben geen koloniën. We moeten zorgen dat onze aarde geen hel wordt. Onze anti-fascistische strijd richt zich niet tegen personen, maar tegen een systeem.

Op vragen die tijdens de lezing opkwamen als:

- of je een systeem of een mens haat, is 't effect niet hetzelfde?
- zijn het alleen economische motieven die een oorlog kunnen veroorzaken of speelt ook haat een grote rol?
- richt de strijd in het westen zich ook niet tegen een systeem, dat een expansief uitzicht en dat andersdenkenden niet accepteert?

kwam geen bevredigend antwoord.

Op het eind van de avond gebruikte Freese nog het prachtige bijbelse toekomstbeeld van de wolf en het lam, waarmee hij de vreedzame coëxistentie schilderde. We hebben maar niet gevraagd wie de wolf en wie het lam was. Het antwoord konden we wel raden.



*v.l.n.r.  
Siegfried Nerke  
Karl Freese  
Günther Urvik*

7 juni:

Om 10 uur werden we met koffie verwelkomd in de studentengemeente, hield de Nederlandse Oecumenische Gemeente een week-end met als thema "Anti-militarismeprogramma van de wereldraad van kerken." Om 11 uur mochten wij iets vertellen over de IKV-campagne en toen Henk het over de Soesterbergdemonstratie had, die juist vandaag gehouden werd, werden er spontaan besloten onmiddellijk een telegram te sturen. Na het eten, het afscheid van Jannie en Jan (Ze gingen nog andere DD kennissen bezoeken) en een wandeling met een prachtig uitzicht hield Udo Skladny een inleiding.

Samenvatting inleiding Udo Skladny. zaterdagmiddag 7 juni in Jena.

Udo is theoloog, lange tijd als dominee werkzaam geweest in de studentengemeente van Berlijn, sinds enkele jaren is hij als journalist werkzaam bij de radio.



De kern van de christelijke boodschap is de vredesboodschap. Het woord sjaloom komt nu weer naar voren, maar eeuwenlang zijn er allerlei theologiese hoogstandjes opgevoerd over de gerechtvaardigde oorlog.

Tot voor kort is er overal een koppeling geweest tussen troon en altaar. In de geschiedenis hebben pacifistische en vredesgroepen altijd aan de rand van de kerken gestaan of zijn er eenvoudig uitgegoid. Politiek gezien hebben de kerkmensen een traditie van aan de rechterkant te staan.

8 Mei 1945 betekende voor Duitsland het einde van het naziregime. In denazitijd hebben christenen en kommunisten voor het eerst samengewerkt. Onder invloed van de arbeidersbeweging (door hun analyses) is duidelijk geworden dat oorlogen geen fataal iets zijn wat van boven komt, maar dat ze door mensen gemaakt worden en alleen door mensen te vermijden zijn,

Na de oorlog zijn de kerken in oost en westduitsland organisatories samen gebleven. De breuk kwam na de hermiliterisering van de BRD en de toestemming van de kerk om voor de militairen aalmoezeniers te leveren. (de hermiliterisering was in strijd met het verdrag van Potsdam)

Eind 40er begin 50er jaren heeft de kerk zich herhaaldelijk uitgesproken over vrede met als voorwaarde daarvoor: de eenheid van Duitsland, de vrijlating van gevangenen (nb nazimisdadigers) enz.

Aan de hand van vele citaten uit officiële kerkelijke schrijvens licht Udo deze standpunten toe.

In de 60er jaren komt het tot een breuk tussen de kerken van de BRD en de DDR. We zien dan het opmerkelijke verschijnsel dat de kerk in de BRD zich positief opstelt ten aanzien van de hermiliterisering van de BRD en zich bereid verklaart hiervoor aalmoezeniers die in krijgsmacht komen te leveren. Als in de DDR daarna besloten wordt ter verdediging ook het leger weer in te stellen wordt de DDRkerk plotseling pacifistisch, tegen het leger, tegen het deelnemen van christenen in het leger.

De marxisten hebben dit standpunt niet in dankbaarheid aanvaard en hebben het als opportunistisch gekenmerkt.

Een andere opmerkelijke daad van de kerk in de beginjaren na WO II was het feit dat de vele voormalige nazileraren die in de naoorlogse scholen van de DDR aan de kant gezet werden, op grote schaal opgenomen werden als funktionarissen in de kerk. Ook dit heeft veel kwaad bloed gezet en de verhouding kerk-staat niet begunstigd.

Op grond van dit soort argumenten is de houding ontstaan dat de staat vindt dat de kerken nou niet de aangewezenen zijn om nu te kritiseren wat de staat fout doet tav de vrede.

Verder heeft hij nog iets gezegd over de redenen van de bewapening in het oosten en het belang van het evenwicht in de afschrikking. Maar dit hebben we al enkele keren gehoord en bracht niets nieuws.

Wel nieuw was het voor ons te horen, dat een Amerikaanse computer zich net weer had "vergist" en helemaal levendig werd de discussie, toen Han het rapport van de commissie Brand aansneed. Waarom waren bij de aanbidding van dat rapport zoveel socialistische landen, waaronder de DDR niet aanwezig? Het antwoord van Udo Skladny kwam er op neer, dat de 3de wereld het probleem van de ex-kolonialisten was en dat we eerst maar eens serieus op de voorstellen uit het oosten moesten ingaan. Al met al weer een doodvermoeiende discussie en we waren blij, dat we ons even konden terugtrekken, om samen met Reinier Gosker, die ook weer present was, de reis al vast een beetje te evalueren en een datum af te spreken voor een reünie in Nederland.





8 juni:

Na het afscheid van pfarmer Siegfried Nenke vertrokken we naar huis, moe maar voldaan!

### Evaluatie

Op Zaterdag 5 Juli kwamen we alle twaalf nog weer eens in Utrecht bijeen om de hele reis te evalueren. We spraken over:

1. Zat de reis inhoudelijk en organisatorisch goed in elkaar?
2. Hebben we nieuwe inzichten opgedaan?
3. Wat doen we met onze ervaringen in eigen omgeving en elders?

De voorbereiding vonden we in het algemeen goed al was het wel zo, dat we na de reis intensiever met het gegeven leesmateriaal aan het werk waren dan er vóór.

Hier en daar was er een geluid van een te druk programma, hoewel niemand graag iets had willen missen. Wel stelden we vast dat er tijdens de reis te weinig tijd was voor tussentijdse evaluatie. Voor de Duitsers bleek het nogal eens verwarrend te zijn dat we niet als groep met één mening voor de dag kwamen, geen duidelijke delegatieleider hadden en ieder spontaan met zijn eigen verhaal zich in het gesprek mengde. Duitsers werken meer met een aangereikt model, waarbij dan over de uitvoering en niet over de inhoud gediscussieerd wordt.

Opgemerkt werd verder dat we een groep waren van 6 mannen en 6 vrouwen van zeer uiteenlopende leeftijden, wat (geweldig) goed bleek te werken. We kenden elkaar niet vóór we elkaar ontmoetten op de voorbereidende vergaderingen.

We recapituleerden nog eens dat we er heen zijn gegaan als een groep die niet een bepaald doel behoefde te bereiken, maar die gewoon uit was op het ontmoeten van mensen, die in een ander maatschappelijk bestel zich bezig houden met vredeswerk (voornamelijk in de kerken). Stak er nog een bijbedoeling achter het programma? Het bleek dat de CFK als semi-overheids-organisatie ons telkens met marxisten in aanraking bracht. Deze onderdelen van het programma waren echter wel onmisbaar.

Het aantal gemeenten met een CFK-groep is beperkt. De stellingname van de predikant speelt daarbij een grote rol. De betrokkenheid van gemeenteleden daarbij varieert, maar de aandacht voor politieke vragen wordt er door vergroot. Ook buiten de CFK hebben enkelen van ons ondervonden hoe christenen de politieke situatie als uitdaging accepteren.

Inhoudelijk zijn ons vele zaken duidelijker geworden. Persoonlijk contact doet zoveel meer dan alleen maar er over lezen!

In de DDR zijn meer politieke partijen dan we gedacht hadden; alleen men werkt niet volgens de spelregels van de parlementaire democratie. Een C.D.U. heeft een aantal punten kunnen scoren, zoals de vrijheid om je geloof te belijden, bepaalde gezinsrechten, enz. De sociale voorzieningen in het land zijn goed en de prijzen van eerste levensbehoeften zijn laag. Niettemin voelen velen zich te kort gedaan mede onder invloed van de televisie uit de B.R.D. De staat confronteert de mensen met het fascistische verleden met het oogmerk mensen te winnen voor het marxisme. Dat men daar niet goed in slaagt heeft te maken met het sterk dogmatische van het marxisme in de DDR. Doctrines worden van bovenaf opgelegd en er wordt te weinig ruimte gelaten voor initiatieven aan de basis. Voor vele burgers zijn staat en overheid geen zaken, die voor hen leven. Is het om die reden dat de verhouding staat/kerk iets milder is geworden, omdat men vanuit de kerkelijke basis nog de meeste initiatieven ziet voortkomen?

De kerken hebben geaccepteerd te functioneren niet tegen, niet



vóór, maar in het socialisme. Binnen de kerk, en kiest de C.F.K. vóór het socialisme, d.w.z. voor een marxisme waaraan men een extra dimensie denkt te kunnen toevoegen. Hoewel de C.F.K. naar ons gevoel onvoldoende kritisch staat tegenover de staat, verdient deze beweging toch onze aandacht, zo niet onze steun.

De C.F.K. kiest partij vóór de derde wereld en tegen het militair-industriële complex, de werkelijke vijand. Een vijandsbeeld-discussie loopt dan ook telkens daarop uit. Men vraagt ons dan ook om in de eerste plaats de aandacht op de structuren te richten, die op oorlog aansturen. Een neutraal pacifisme spreekt hen niet aan, omdat dat de wereld niet verandert.

Veel van het voorgaande kunnen we proberen door te geven.

Wat ons zeer duidelijk is geworden, is dat we moeten studeren op de geschiedenis van de vredesonderhandelingen. Zijn we soms te argwanend en doen we te verachtelijk over vredesvoorstellen uit Oost-Europa? Vreedzame coëxistentie is ook een noodzaak voor hen al was het alleen maar om op die manier te kunnen ontkomen aan een bewapeningswedloop, die uiteindelijk door het Westen om economische redenen gewonnen zou kunnen worden.

Het bleek ons ook dat wat ons betreft de aandacht meer nog dan tot nu toe gericht zal moeten worden op de politieke consequenties van een nee zeggen tegen kernwapens.

Tenslotte nog een opmerking over de mensenrechten. Voor het marxisme in de DDR staan voorop de mondiale rechten en de sociale, Maatschappelijke rechten (recht op werk, behuizing enz.). Recht op meningsuiting heeft beperkingen. Fascistisch geachte opvattingen bijv. worden niet geduld, en fascistisch is men in de DDR eerder dan bij ons! Op dit terrein zullen we gauw tegenover elkaar komen te staan. Dit moet ons niet belemmeren om toenadering te zoeken bij groepen en personen, die op dit punt aanspreekbaar blijken te zijn. De nieuwe verhouding tussen kerk en staat heeft laten zien dat veranderingen mogelijk zijn.

#### Adressen in Nederland:

IKV(Interkerkelijk vredesberaad)Anna Paulownaplein 3,'s Gravenhage.  
 WOEP(Werkgroep oost-europa projekten)Nachtegaalstr.77bis, Utrecht.  
 Aad en Elly van den Bos,Gendringseweg 28, 7122 MG Aalten.  
 Liza en Han Huikeshoven, Anna Paulownalaan 149, 3708 HP Zeist.  
 Jaap Looise, Kerklaan 2, 4386 Vlissingen.  
 Marie-Eve Schuurman, Brugakker 551, 3704 ML Zeist.  
 Ad de Rijk, Alexander Hegiusstr. 5, 7412 XN Deventer.  
 Loes Klee, Van Boeyenlaan 31, 3445 EX Woerden.  
 Henk van de Maas,Bekkerstr. 135, 3572 SG Utrecht.  
 Jannie en Jan van Deemter, Groothertoginnelaan 48, 1405 EG Bussum.  
 Lisette Dekker, Bellamystr. 20bis, 3514 EN Utrecht.

#### Adres in de BRD:

Hendrik Kraemerhuis, Limonenstr. 26, 1 Berlin 45 - BRD

#### Adressen in de DDR:

CFK(Christliche Friedenskonferenz)Planckstr.20, Berlin - DDR  
 Frau Lotte Holzer, Kl.Homeyerstr.33, Berlin - DDR  
 Dr. Walter Romberg, Dircksenstr.47, 102 Berlin - DDR  
 CDU(Christliche demokratische Union)Otto-Nuschkestr.59/60, 1080 Berlin  
 Pfr.Joachim Liedtke, Am Güterbahnhof 5, Lübbenau - DDR-7543  
 Pfr.Horst Branig, Pfarrhaus, Leuthen - DDR  
 Pfr.Jan Laser, Kirchweg 1, Königswartha - DDR  
 Udo Skladny, Virchovstr.1, Berlin - DDR



## Inhoud:

blz.

Gesprek met Lotte Holzer (een van de weinige overlevenden van de Berlijnse verzetsgroep "Herbert Baum").	1
Het verschijnsel dienstweigeren.	3
Gesprek met Walter Romberg (een van de mede-ondertekenaars van een brief die de leiding van het IKV samen met de studie-afdeling van de bond van evangelische kerken naar de wereldraad van kerken heeft gestuurd)	4
Christenen en Marxisten in de strijd voor vrede en ontwapening.	5
De Christelijke democratische unie.	7
De gemeente in Lübbenau.	9
De gemeente in Leuthen.	10
Een gesprek in Cottbus.	12
De gemeente in Königswartha.	14
Een convent in Göda.	15
Gesprek met de burgemeester van Bautzen.	17
Een rollenspel.	19
Buchenwald.	20
Lezing van de marxist Karl Freese.	20
Lezing van de journalist Udo Skladny.	21
Evaluatie.	23

# woep

De Werkgroep Oost Europa Projekten stelt zich ten doel een veelzijdige informatie te verspreiden die gebrekkige informatie aanvult en irrationele informatie bestrijdt. Dit gebeurt minimaal vanuit een besef dat het zinvol is het koude-oorlog-denken af te breken, en maximaal vanuit de hoop dat geleerd kan worden van maatschappijen die zich socialisties noemen.

Zij konkretiseert deze doelstelling door de uitgave van Oost Europa Verkenningen en andere publikaties, de organisatie van konferenties, lezingen en studiegroepen en door de organisatie en begeleiding van studiereizen.



Het Hendrik Kraemer Huis in West Berlijn is een oekumenisch centrum met een eigen karakter: klein, maar met een onduubbelzinnig kerkelijk en politiek engagement.

De medewerkers hebben niet alleen een verschillende kerkelijke achtergrond, maar ook een andere nationaliteit. Nederlanders zijn er natuurlijk altijd bij, omdat de basis van het HKH de Nederlandse Oekumenische Gemeente is, in 1949 opgericht. Het was dan ook een nederlandse pionier in de oekumenische beweging, Hendrik Kraemer, die aan het huis zijn naam gaf. Kraemer's engagement lag vooral in het gesprek met religies en wereldbeschouwingen en hij startte in de oorlogsjaren in Nederland de "gemeenteopbouwbeving".

In zijn geest houden we ons bezig met vragen van mensen en kerken in de DDR en andere socialistische landen. Vanuit de openheid die voor hem kenmerkend was proberen we samen met hen te denken en te werken, vooral als medewerkers van de Niederländische Ökumenische Gemeinde in der DDR. Door het uitbouwen van kontakten tussen Oost en West en het uitwisselen van nuchtere en betrouwbare informatie proberen we bestaande vooroordelen af te breken en te werken aan de vorming van een meer oekumenisch bewustzijn.